

Vukovich Gabriella: Népesedési folyamataink uniós összehasonlításban

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Vukovich Gabriella (2004) „Népesedési folyamataink uniós összehasonlításban”: in: *Társadalmi riport 2004*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 121–136.

Népesedési folyamataink uniós összehasonlításban

Vukovich Gabriella

1. A bővítés hatása az Európai Unió lélekszámára

A 2004. május 1-jei bővítéssel az Európai Unió népessége 455 millió főre nőtt. Ezzel a világ harmadik legnépesebb politikai egysége jött létre, igaz, hogy az első helyezett Kína a maga 1,3 milliárdos népességével és a második helyen álló 1,1 milliárdos népességű India majdnem háromszor, illetve két és félszer akkora, mint az Európai Unió. Az Egyesült Államok 295 milliós, illetve Oroszország 142 és Japán 128 milliós népességénél viszont az Európai Unió lényegesen nagyobb.

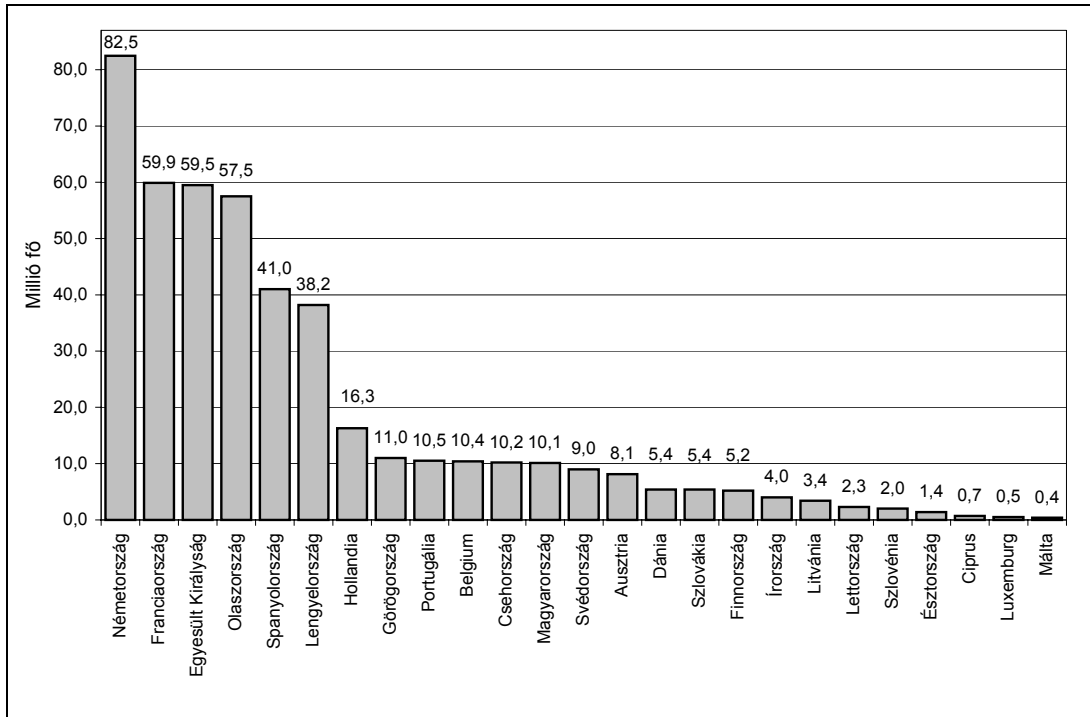
Az eddigi bővítések következményeként az Európai közösség nagy lélekszámú alapító országainak (Nyugat-Németország, Franciaország és Olaszország) népességi súlya fokozatosan csökkent, az 1957-es 90%-ról 2004-re 44%-ra esett vissza.

A jelenleg 25 országot magában foglaló EU-ban megváltozott a nagy és kis országok aránya. A bővítés után még mindig négy olyan ország van, amelynek népessége 60 millió körüli vagy azt lényegesen meghaladó (az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország, illetve a 82 és fél milliós Németország), hiszen a legnagyobb új csatlakozó állam Lengyelország népessége sem éri el a 40 milliót. A tíz új tagállam növeli a kis országok számát az Unióban. Egyről hatra nőtt például a 2,5 milliónál kisebb népességű országok száma. Ily módon a 25 tagú Unió népességének 75%-át a hat legnépesebb tagország adja, míg a lakosság maradék 25%-a 19 ország között oszlik meg.

Magyarország 2004. január 1-jei 10,1 milliós népességével a 25 ország sorában a 12. helyet foglalja el, az újonnan csatlakozók között pedig a harmadik legnagyobb. (*1. ábra*)

Az uniós bővítések sorában a 2004. évi a legjelentősebb abban az értelemben, hogy a korábbi bővítések egyike sem adott közel 75 millió embert az Unió korábbi népességéhez, de arányaiban korántsem a legjelentősebb. A 75 millió új uniós polgár 20%-kal növeli a népességet, míg 1973-ban, amikor a tagországok száma hatról kilencre emelkedett (Dánia, az Egyesült Királyság és Írország belépésével), az akkori Európai Közösség 64 millió fővel, vagyis 33%-kal gyarapodott.

1. ábra. Az Európai Unió országainak népessége, 2004. január 1. (millió fő)

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

2. A népességnövekedés alakulása a 25 tagú Európai Unióban

Az Unió népességének növekedése már eddig is nagyobb részt a bevándorlásoknak volt köszönhető – legalábbis az elmúlt évtized folyamán. A tíz új tagállam csatlakozásával az Unió népességnövekedésének további lassulása, illetve a népességfejlődés komponenseinek arányváltozása várható.

A tíz újonnan csatlakozó tagállam népessége 2002 folyamán együttesen 1,1 ezrelékkal csökkent, míg a 15 tagú Unió népessége 0,8 ezrelékkal nőtt. A 25 ország népességét együtt tekintve 2002-ben 0,5 ezrelékes növekedést mutattak. A tizenötök közül Görögország, Németország és Olaszország népessége csökkent 2002-ben (0,2; 1,5; illetve 0,3 ezrelékkal), Franciaországban, Hollandiában és Luxemburgban pedig 3,6–3,7 ezrelékes népességnövekedést regisztráltak. (2. ábra)

A tíz újonnan csatlakozó ország közül ezzel szemben hét országban csökkent a népesség 2002-ben (Csehországban, Észtországban, Magyarországon, Lengyelországban, Lettországon, Litvániában és Szlovéniában), míg Szlovákiában mindössze 0,1 ezrelékkal, Ciprus görög oldalán és Máltán viszont 3,8, illetve 2 ezrelékkal nőtt.

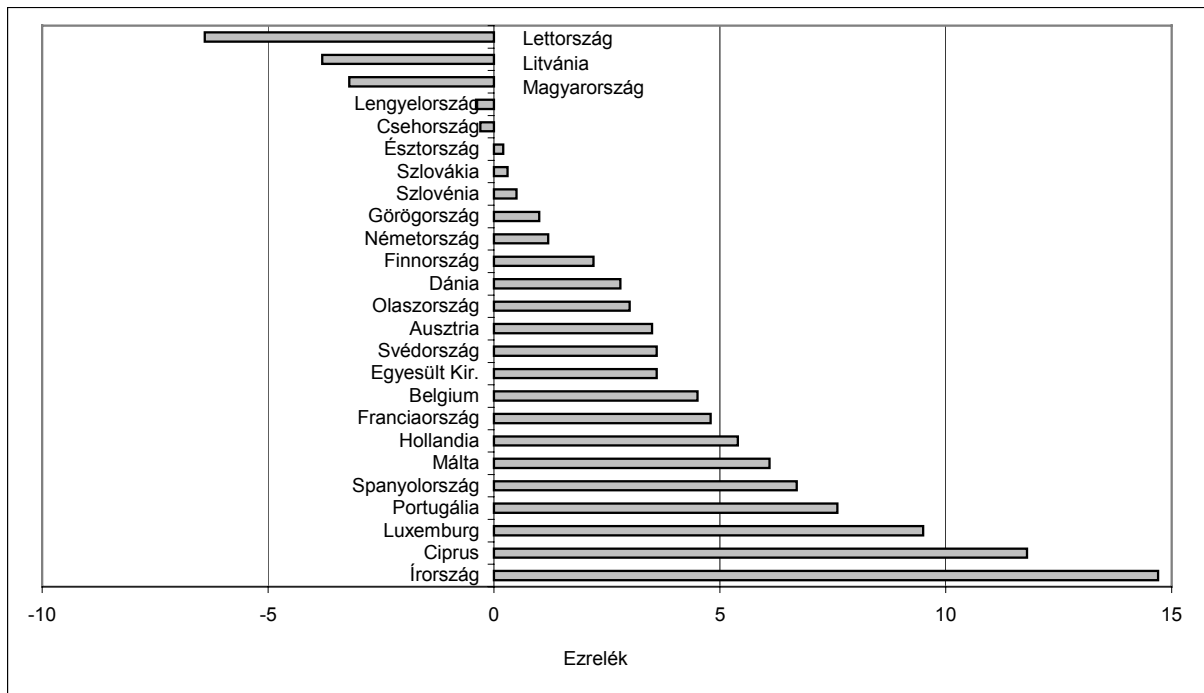
Mindezek fényében a magyar népesség alakulásában nem a csökkenés ténye, és még csak nem is annak mértéke a specifikum. Míg hazánk népessége 2002-ben 3,5 ezrelékkal csökkent, Észtország népessége ennél 0,4 ezrelékponttal nagyobb mértékben, Litvániáé pedig még ezt is lényegesen meghaladó mértékben, 5,3 ezrelékkal csökkent. Magyarország esetében a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a népesség több mint 20 éve folyamatosan csökken, mert részben ezzel függ össze a további népességcsökkenés és a népesség gyorsuló öregedésének a jövőre nézve eleve kódolt jellege.

3. A demográfiai folyamatok jellegzetességei

A 15 tagú EU országainak népességét három jellegzetességgel lehet leírni:

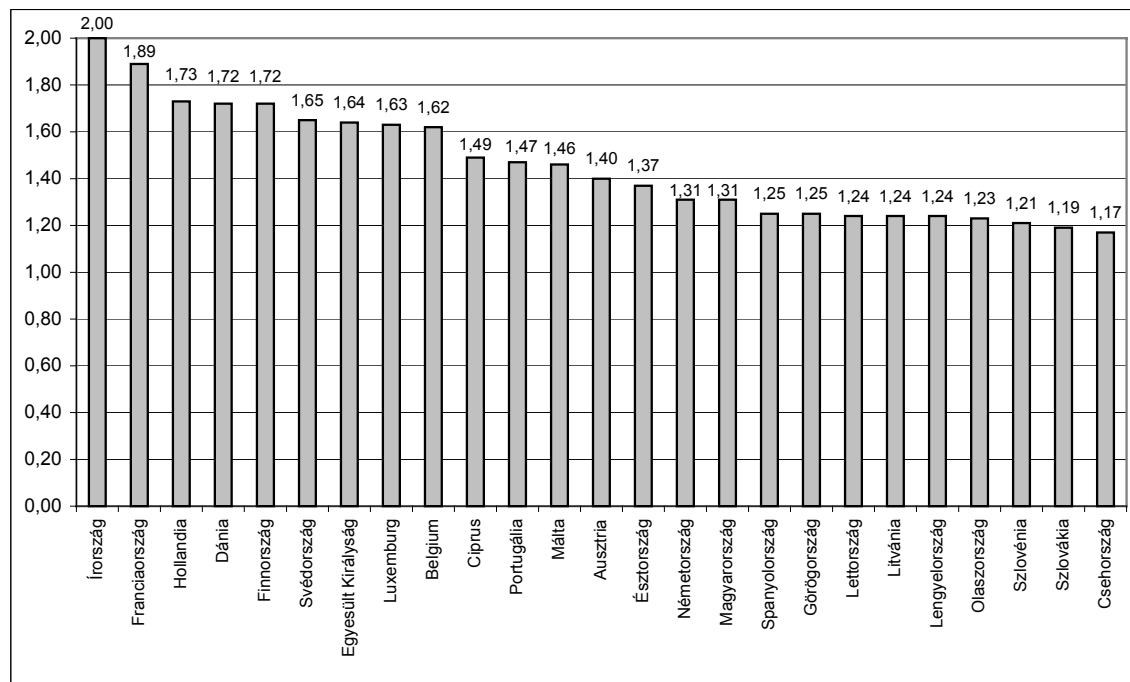
- Az alacsony termékenység és a népesség öregedésének következtében nagyon alacsony vagy negatív a népességnövekedés;
- a népességszám alakulását erőteljesen befolyásoló és növekvő bevándorlás;
- az idősek magas aránya a régen tartó termékenység-csökkenés és az idősebbek körében az elmúlt 20 évben tapasztalt jelentős halandóságjavulás miatt.

2. ábra. Népeség-növekedés az EU-15 országokban és az újonnan csatlakozó országokban, 2002 (ezrelék)

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

3. ábra. A teljes termékenységi arányszám az EU-15 országokban és az újonnan csatlakozó országokban, 2002

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

Az újonnan csatlakozó országok demográfiai folyamatai részben hasonlítanak az EU-15-ök esetében tapasztalhatókhöz, de lényeges különbségek is megfigyelhetők.

3.1. Termékenység

Az újonnan csatlakozó országokra is általánosságban az alacsony termékenység jellemző, e tekintetben azonban még rosszabb helyzetben vannak, mint a „tizenötök”. (3. ábra)

A bővítés előtti Unió teljes termékenységi arányszámának átlaga 1,49 volt (2002-ben), ehhez képest a csatlakozó országok közül a legmagasabb termékenyséű Ciprus teljes termékenységi arányszáma éppen 1,49, a tíz ország átlaga pedig mindössze 1,24. Már-már közhelyszámba megy, hogy az utóbbi években az európai országok közül éppen a hagyományosan magas termékenyséű déli országokban a legalacsonyabbak a termékenységi mutatók (1,2–1,3), és a tíz évvel ezelőtt még alacsony termékenyséű északi országokban a legmagasabbak (1,7–2,0). Ez az újonnan csatlakozókra annyiban nem érvényes, hogy közülük a két déli ország, Ciprus és Málta a legmagasabb termékenyséű, viszont a teljes termékenységi arányszám ezekben az országokban is mindössze 1,49, illetve 1,46.

A magyar népesség 1,3 körüli teljes termékenységi arányszáma a 25 ország középső harmadába sorolja hazánkat.

3.2. Házasságkötések

A termékenység alakulása általában szoros összefüggésben van a házasságkötések gyakoriságának és a házasságkötési életkor változásaival. Európában és hazánkban is jelentősen átalakult a családstruktúra, a házasságkötések száma jelentősen visszaesett és továbbra is csökken, a válások aránya igen magas, és tovább nő a házasságon kívüli együttélések gyakorisága. A házasságkötési mozgalom alakulásának másik jellegzetessége, hogy tovább emelkedik a házasságkötéskori átlagos életkor (1. táblázat).

1. táblázat. A nők átlagos életkora első házasságkötéskor, 1990–2002 (év)

Ország	1990	1995	2000	2001	2002
Ausztria	24,9	26,1	27,2	27,2	27,4
Belgium	24,2	25,4	26,3	26,5	26,7
Ciprus	24,1	25,5	26,5	26,6	27,1
Csehország	21,6	22,7	24,5	24,8	25,2
Dánia	27,6	29,0	29,5	29,5	29,6
Egyesült Királyság	25,0	26,3	27,2
Észtország	22,5	23,5	24,8	25,2	25,5
Finnország	26,0	27,0	28,0	28,1	28,5
Franciaország	25,6	26,9	28,0	28,1	...
Görögország	24,6	25,6
Hollandia	25,9	27,1	27,8	27,9	28,2
Írország	26,6	27,9
Lengyelország	22,6	23,1	23,9	24,1	24,4
Lettország	22,3	22,9	24,5	24,7	24,8
Litvánia	22,4	22,3	23,6	23,9	24,1
Luxemburg	25,3	26,6	27,1	27,5	27,7
Magyarország	21,9	22,9	24,6	25,1	25,5
Németország	25,2	26,4	27,0	27,2	...
Olaszország	25,5	26,6	27,4
Portugália	23,9	24,7	25,3	25,6	25,9
Spanyolország	25,3	26,8	27,8
Svédország	27,5	28,7	30,2	29,9	30,1
Szlovákia	21,9	22,6	24,0	24,2	24,6
Szlovénia	23,7	25,1	26,7	27,0	27,4

Forrás: CE (2003)

Megjegyzés: Máltáról nincs adat.

Az adatok természetesen tükrözik az egyes országok házasságkötési szokásainak tradicionális különbségeit is. A John Hajnal-féle Szentpétervár–Trieszt vonal két oldalán hagyományosan eltértek a házasságkötések jellegzetességei, így a házasságkötési életkor is. Hajnal (1965) Az idősorok azonban azt mutatják, hogy a mind a hagyományosan magas házasságkötési életkorral jellemezhető országokban, mind a korábban alacsony házasságkötési életkort preferáló népegekben jelentősen emelkedett a nők átlagos házasságkötési életkora. (Hozzá kell tennünk, hogy a házassági átlagéletkor a férfiak esetében is hasonlóképpen emelkedett.) A kutatók egy része lehetségesnek tartja, hogy a házasságkötések magasabb életkorra való kitolódása azt jelzi, hogy a generációk szintjén az elmaradt házasságkötések egy részét idősebb korokban „behozzák”, vagyis a házasságkötési arányok végső soron

nem fognak olyan mértékben csökkenni, ahogy azt a jelenlegi adatok mutatják.

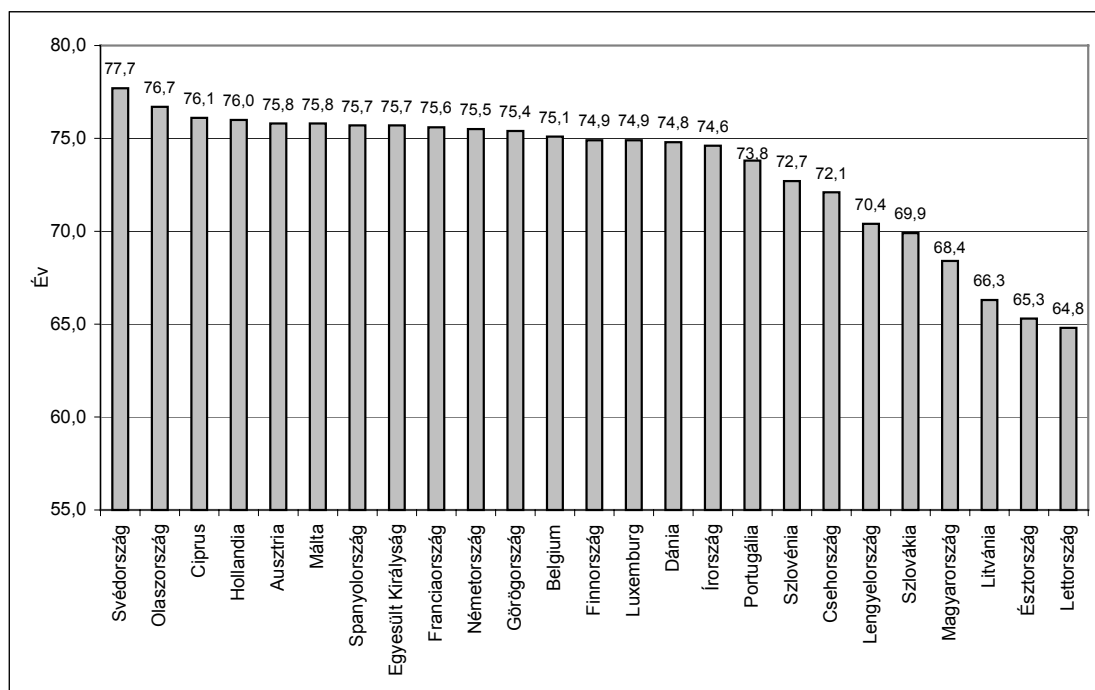
Ezt támasztja alá, hogy néhány országban, köztük Magyarországon is az egyes idősebb korosztályokban a házasságkötések aránya a korábbiakhoz képest kismértékben emelkedett. Az adatok azonban nem adnak túl sok derűlátásra okot. Valószínűbbnek látszik, hogy a házasságot egyre több esetben részben vagy egészen felváltja az élettársi kapcsolat. Erre utaló jelnek tekinthető a házasságon kívül született gyermekek növekvő aránya, mind hazánkban, mind a legtöbb európai országban.

3.3. Halandóság

A halandóság tekintetében csak a két új déli ország, Ciprus és Málta, simul bele a 15 tagú Unió kedvező helyzetébe. A volt szocialista országok mind-egyikében alacsonyabbak a várható élettartamok, mint a bővítés előtti EU-tagállamok bármelyikében. Igaz, e 8 újonnan csatlakozó ország halandóságában is láthatók lényeges különbségek. Szlovéniában, Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában a születéskor várható átlagos élettartam közelít a fejlettebb európai országokéhoz, míg Lettország, Észtország, Litvánia és Magyarország népességének halandósága rendkívül magas. (4. és 5. ábra)

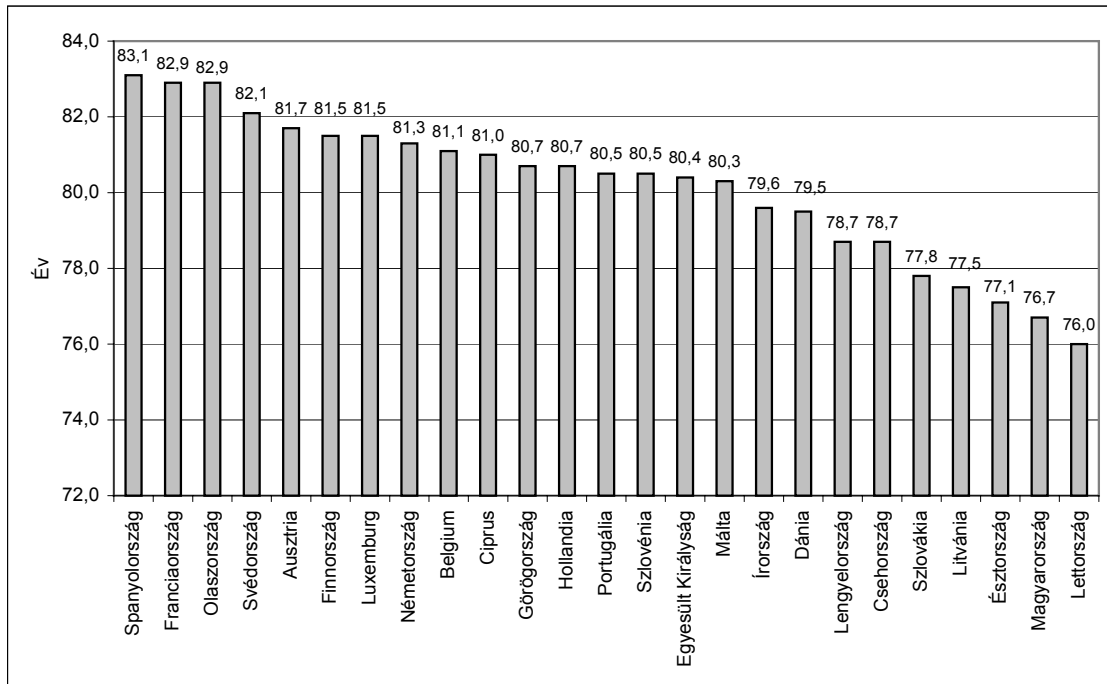
A várható élettartamok adataiból világosan kirajzolódik az ismert különbség a férfiak és a nők halandóságában. A legrosszabb halandóságú országokban – amelyek közé hazánk is tartozik – egy másik „demográfiai közhely” is jól látszik, hogy tudniillik a magas halandóságú országokban a nemek közötti különbség nagyobb, mint az alacsony halandóságú népegekben, vagyis ezekben az országokban a férfiak halandósága még kedvezőtlenebb, mint a nőké.

4. ábra. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama az EU-15 országokban és az újonnan csatlakozó országokban, 2002 (év)

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

5. ábra. A nők születéskor várható átlagos élettartama az EU-15 országokban és az újonnan csatlakozó országokban, 2002 (év)

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

3.4. A népesség öregedése

A demográfiai öregedés – az időskorú népesség létszámának és népességen belüli arányának emelkedése – a fejlett országok általános problémája. Az öregedés sajátos jellemzői közé tartozik, hogy az emberek egyre nagyobb része egyre hosszabb ideig él, így a legöregebbek létszáma és aránya gyorsabban nő, mint a teljes időskorú népességé. Ugyanakkor, a hosszú távon alacsony és csökkenő termékenység következtében a munkaképes korba lépő generációk létszáma egyre kisebb.

A demográfiai öregedés Európát súlyosabban érinti, mint a világ többi fejlett régióit, részben azért, mert Európában hosszabb idő óta alacsony a termékenység, részben pedig azért, mert az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália stb. népességének korstruktúrájára általában kedvezően hat a történelmileg is nagyarányú bevándorlás.

Az öregedés társadalmi és gazdasági téren egy sajátos ellentmondásban mutatkozik meg: mind kisebb létszámú generációk tartoznak az aktívak és mind nagyobb létszámú generációk a nyugdíjasok csoportjába, míg az érintett nagy ellátó rendszerek szolgáltatásai és finanszírozása a korábbi demográfiai rezsimre épültek, amelyben az eltartók létszáma jelentősen meghaladta az eltartottak létszámát. Az ún. eltartási teher már ma is igen magas (2. táblázat), és olyan gyorsan növekszik, hogy a következő évtizedben már gyakorlatilag nem teszi lehetővé a hagyományos ellátó rendszerek jelenlegi formában történő fenntartását. Feltehetőleg ez, és a demográfiai öregedéssel járó további társadalmi problémák megoldása lesz a következő évszázad legjelentősebb társadalmi és egyben gazdasági kihívása, hazánkban és mindenütt, ahol az ellátások a szolidaritás elvére épülnek. A népesség-előreszámítások ugyanis azt jelzik, hogy az idősek a belátható jövőben, vagyis 30–40 éven belül a népesség felét, sőt ennél nagyobb hányadát is kitehetik.

Az európai politikai szintéren az „aktív öregedés”, „aktív időskor” az ezzel kapcsolatban leginkább előtérben levő programok témája. Ez magában foglalja a munka és nyugdíj, a megtakarítások és az anyagi jólét, a családstruktúra és a generációk közötti transzferek, az egészség, fogyatékoság stb. kérdéseit. Az öregedési folyamat előrehaladtával ezek a viták egyre erőteljesebbek és egyre szélesebb körben zajlanak.

A demográfiai öregedés okai között legjelentősebb a születések számának folyamatos csökkenése, a legkedvezőbb halandóságú országokban azonban az időskori halandóságjavulás is fontos szerepet játszik az idősek és öregek számának emelkedésében.

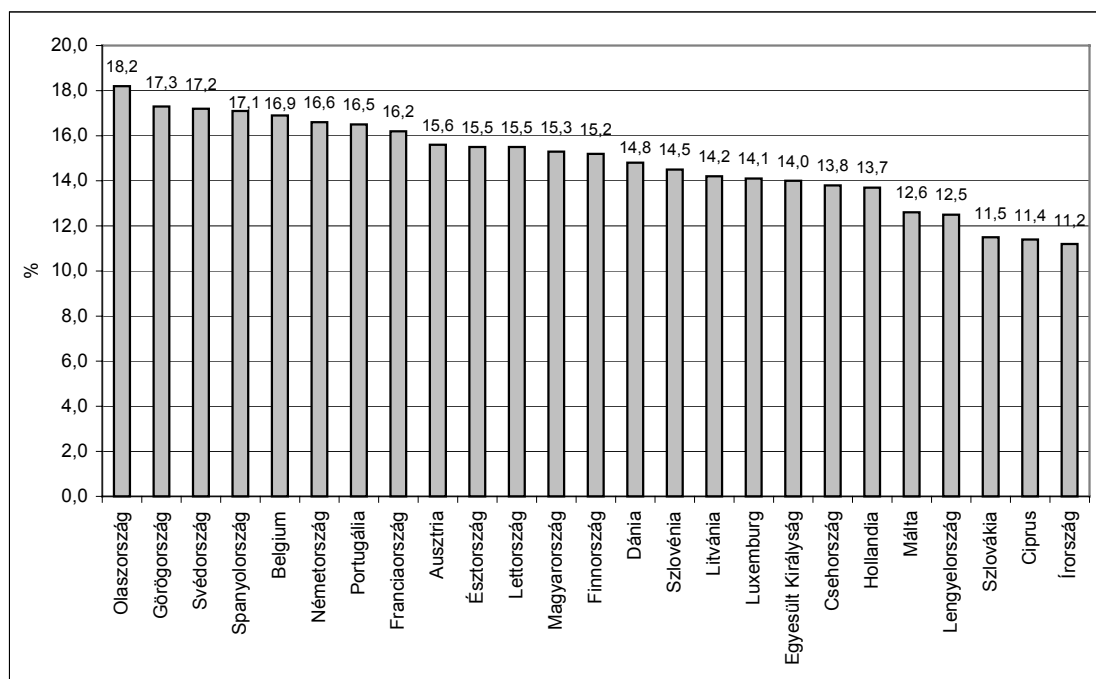
2. táblázat. *Eltartottsági mutatók az Európai Unió 25 tagállamában, 2003. január 1. (%)*

Ország	0–14 évesek aránya a 15–64 évesek %-ában	64 évnél idősebbek aránya a 15–64 évesek %-ában	Együtt
Ausztria	24,4	22,8	47,2
Belgium	26,5	26,0	52,5
Ciprus	31,0	17,5	48,5
Csehország	22,1	19,7	41,8
Dánia	28,4	22,3	50,7
Egyesült Királyság (2001)	28,8	23,8	52,6
Észtország	24,5	23,5	48,1
Finnország	26,6	22,9	49,6
Franciaország	28,7	25,1	53,7
Görögország (2000)	22,4	25,6	48,0
Hollandia	27,5	20,3	47,7
Írország (2002)	31,3	16,5	47,8
Lengyelország	25,7	18,4	44,1
Lettország	23,4	23,3	46,7
Litvánia	27,3	22,0	49,3
Luxemburg	28,1	20,9	49,0
<i>Magyarország</i>	<i>23,5</i>	<i>22,4</i>	<i>45,9</i>
Málta	27,3	18,7	46,1
Németország	22,3	25,9	48,2
Olaszország (2001)	21,3	27,1	48,4
Portugália	23,4	24,7	48,1
Spanyolország (2002)	21,3	25,0	46,3
Svédország	27,8	26,5	54,3
Szlovákia	25,6	16,5	42,0
Szlovénia	21,3	21,0	42,4

Forrás: CE (2003)

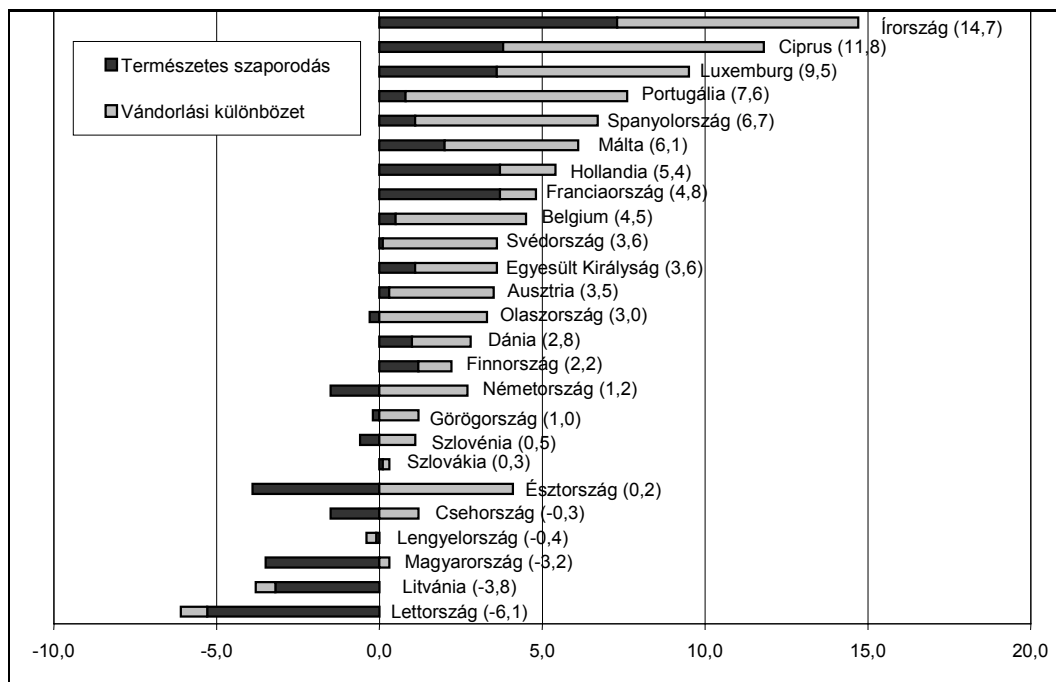
Magyarország az időskorú népesség arányát tekintve a 25 tagú Unió országainak sorában középen helyezkedik el. (6. ábra) Nálunk az idősök arányának növekedésében az alacsony és csökkenő termékenységnek van meghatározó szerepe. A halandóság, így az időskori halandóság is javult ugyan az elmúlt évtizedben, a javulás azonban nem olyan mértékű, hogy az öregedést jelentősebb mértékben gyorsítaná.

6. ábra. A 65 évesek és idősebbek aránya a teljes népességben az EU-15 országokban és az újonnan csatlakozó országokban, 2002 (%)

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

7. ábra. A természetes szaporodás és a vándorlási különbség szerepe a népesség nagyságának alakulásában az EU-15 országokban és az újonnan csatlakozó országokban, 2002 (ezrelék)

Forrás: Observatoire démographique européen adatbázis. INED Paris.

Megjegyzés: Az országok neve mellett a tényleges szaporodás, illetve fogyás értéke szerepel szintén ezrelékben.

3.5. Nemzetközi vándorlás

Az Unió országainak többségében már ma is a bevándorlás a népességnövekedés fő forrása, illetve a csökkenést ellensúlyozó tényező. (7. ábra) A 25 tagú Unió országai közül három újonnan csatlakozó országban, Lengyelországban, Litvániában és Lettországban regisztrálnak vándorlási veszteséget, vagyis azt, hogy a kivándorlások száma meghaladja a bevándorlásokét. A többi hét csatlakozó ország mindegyike vándorlási nyereséget könyvel el, bár igaz, Szlovákiában és Magyarországon ez a nyereség igen kicsi. Hazánkban olyannyira, hogy a népesség csökkenését csak elhanyagolható mértékben enyhíti. (Szlovákiában hasonlóan kicsi a szerepe a vándorlási különbözletnek.)

A vándorlások pozitív vagy negatív szerepének megítélése ellentmondásos az Európai Unióban. A politikai, a gazdasági, a társadalmi, a kulturális, a népesedési és az ideológiai szempontok keverednek a kérdés körzeti, szakmai és nyilvánosságbeli vitáiban. A deklarációk szintjén a politikai korrektség jegyében általában pozitív szerepet tulajdonítanak a bevándorlásoknak, láttuk azonban, hogy még az újonnan csatlakozó országokkal szemben is restriktív szabályok érvényesülnek, annak ellenére, hogy a személyek szabad mozgása az egyik legfontosabb szabadságjoga az Uniónak.

E kérdéssel kapcsolatban a 2004 áprilisában Varsóban tartott Világgazdasági Fórum „Az új Európa” című vitájában az egyik következtetés az volt, hogy az Unión belül nem is bevándorlásról, hanem munkaerő-mobilitásról kellene beszélni, amelyet az Unió versenyképességének növelése érdekében ösztönözni kellene.

4. Népesedéspolitikai megfontolások

Az európai népesedési helyzet egyre gyakrabban veti fel ismét a népesedéspolitikai eszközök alkalmazásának szükségességét az európai országokban. Mind több országban, sőt időnként már az uniós intézményekben is megérik a felismerés, hogy a közeljövőben várható demográfiai folyamatok, elsősorban a népesség gyorsuló öregedése, csak úgy enyhíthető, ha a születések száma emelkedik. A népesség-előreszámítások eredményei azt mutatják, hogy a folyamat annyira előrehaladott, hogy a születések számának a mai körülmények között reálisan elérhető emelkedése sem hoz rövid távon eredményt. A termékenység-javulás elmaradása azonban azzal jár, hogy még évtizedek múlva sem lesz esély a népességcsökkenés és az öregedés lassítására.

A születések számának emelkedése akkor várható, ha a férfiak és a nők, valamint a generációk közötti együttműködés és munkamegosztás új formái ehhez hozzájárulnak (lásd például az északi országokban), továbbá ha az állam a korábbinál nagyobb mértékben tud hozzájárulni a gyermeknevelés intézményeinek és az ezzel kapcsolatos juttatásoknak a finanszírozásához. Az öregedés társadalmi és makrogazdasági hatásait figyelembe véve fel kell ismerni, hogy a reprodukciós szinthez közeli számú gyermek megszületése közérdek, amelyet közpénzekből is célzottan és nagyobb mértékben kell támogatni. Erre Magyarországon is vannak kezdeményezések, konzisztens és deklaráltan a termékenység emelkedését előtérbe helyező népesedéspolitika azonban még nincs.

IRODALOM

- CE 2003: Recent demographic developments in Europe, 2003. Strasbourg: Council of Europe, december.
- Hajnal, J. 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. – D. E. C. Eversley eds.: Population in history. Essays in historical demography. London. 101–143. p.